В. П. Красней

Беларуская мова ў табліцах і схемах

Для школьнікаў

8-е выданне

Мінск • «Аверсэв» • 2020

Узор разбору

А сок быў свежы, такі хвацкі, такі салодкі, забіяцкі! (Я. Колас).

Сок — назоўнік, абазначае прадмет:
(што?) *сок*; пачатковая форма — *сок*;
агульны, неадушаўлёны, рэчыўны; мужчынскага роду; 2-га скланення;
ужыты ў назоўным склоне, адзіночным ліку.
У сказе з'яўляецца дзейнікам.

Прыметнік як часціна мовы

Агульнае граматычнае значэнне	абазначае прымету прадмета: блакітнае неба, друкарскі станок, салаўіная песня
Адказвае на пытанні	які? якая? якое? якія? → шчаслівая пара, вясковая вуліца, чый? чыя? чыё? чые? → бацькаў дом
Пачатковая форма	Н. скл., адз. л., м. р.: чырвоны, залаты, бабулін
Марфалагічныя прыметы	Прыметнікі дапасуюцца да назоўнікаў і змяняюцца: • па родах (у адзіночным ліку): м. р.: сіні касцюм, ж. р.: сіняя кветка, н. р.: сіняе неба; • па ліках: новы дом, новыя дамы; • па склонах: Н., Р., Д., В., Т., М.; • могуць мець ступені параўнання (якасныя): вышэйшую (святлейшы), найвышэйшую (найсвятлейшы)
Сінтаксічная роля	Азначэнне: Ціха ў зімовым лесе. Выказнік: Неба высокае.

© ТДА «Аверсэв»

Разрады прыметнікаў

Разрад Пытанні	Абазначаюць	Граматычныя асаблівасці
Якасныя які? якая? якое? якія?	прыметы прадметаў паводле: - колеру: белы, зялёны; - смаку: горкі, салодкі; - знешніх, фізічных, душэўных якасцей: прыгожы, дужы, добры; - формы: круглы, вузкі, кароткі; - тэмпературы: цёплы, гарачы; - агульнай ацэнкі: любімы, свабодны	- могуць утвараць ступені параўнання: белы — бялейшы — найбялейшы; - маюць формы ацэнкі, якасці: белаваты, бялюткі, бялюсенькі; - маюць антонімы: белы — чорны; - могуць мець поўную і кароткую формы: прыгожы, прыгож; - спалучаюцца са словамі вельмі, надта
Адносныя які? якая? якое? якія?	прыметы прадметаў паводле: - матэрыялу: алавяны, жытні; - месца, прасторы: палявы, слуцкі; - меры, вагі: літровы, пяцітонны; - часу: учарашні, асенні	- не маюць ступеней параўнання; - не маюць кароткіх формаў; - не маюць формаў ацэнкі; - не ўтвараюць антанімічных пар; - не спалучаюцца са словамі вельмі, надта
Прыналежныя чый? чыя? чыё? чые?	прыметы прадметаў паводле іх прыналежнасці: - чалавеку: сынаў, Янукоў; - жывёле: лісіны; - птушцы: сакаліны	- у вінавальным склоне маюць кароткую форму: братаў, братава; Алёнчын, Алёнчына
Пры пераносным ужыванні адносныя прыметнікі набываюць значэнне якасных (залаты гай), а якасныя — значэнне адносных (белая гарачка)		

© ТДА «Аверсэў»

Ступені параўнання якасных прыметнікаў

Ступені	Формы: простая	Формы: складаная	Не ўтвараюць ступеней параўнання
Вышэйшая	зялён[ы] + ейш → зеленейшы прыгож[ы] + эйш → прыгажэйшы але: вялікі → больш**ы** добры → лепш**ы** дрэнны → горш**ы**	больш (болей) + зялёны → больш (болей) зялёны менш (меней) + прыгожы → менш (меней) прыгожы	прыметнікі, што абазначаюць якасці, якія не могуць праяўляцца ў большай ці меншай ступені: 1) нязменныя якасці: босы, глухі, халасты, лысы, крывы і да т. п.; 2) масці жывёл: буланы, гнядыя, вараны; 3) колеры тыпу: крэмавы, попельны, васільковы
Найвышэйшая	най + зелянейшы → найзелянейшы най + прыгажэйшы → найпрыгажэйшы най + большы → найбольшы най + лепшы → найлепшы най + горшы → найгоршы	самы + зялёны → самы зялёны найбольш + прыгожы → найбольш прыгожы найменш + прыгожы → найменш прыгожы	

Пры простай форме вышэйшай ступені параўнання назоўнік ці займеннік ставіцца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам за: Пугач крыху меншы за шпака.

© ТДА «Аверсэв»

Поўныя і кароткія якасныя прыметнікі

Граматычныя асаблівасці	Поўная форма	Кароткая форма
Змяняюцца	• па родах (у адзіночным ліку): сіні колер, сіняя фарба, сіняе неба; • па ліках: радасны настрой, радасныя дзеці; • па склонах: вясёлы, вясёлага і г. д.	• па родах (у адзіночным ліку): сын рад, дачка рада, дзіця рада; • па ліках: рад, рада, рада — рады; • не скланяецца (мае толькі формы назоўнага склону)
Маюць канчаткі	• м. р. -ы, -і: мілы, вялікі; • ж. р. -ая, -яя: мілая, вялікая, сіняя; • н. р. -ае, -яе, -ое: мілае, сіняе, дарагое	• м. р. нулявы: міл□, вялік□ (край); • ж. р. -а: міла, люба (дачка); • н. р. -а: міла, люба (дзіця)
Сінтаксічная роля	Азначэнне: Маўкліва стаялі старыя бярозы. Выказнік: Хвост у арлана белы.	Выказнік: Першыя громы! Сэрцу вы мілы, люб мне ваш смех паміж гор.

© ТДА «Аверсэв»

Канчаткі якасных і адносных прыметнікаў

Адрозніваюцца два тыпы скланення прыметнікаў: скланенне якасных і адносных прыметнікаў; скланенне прыналежных прыметнікаў. Канчаткі ў адзіночным ліку залежаць ад характару асновы і націску.

Скланенне прыметнікаў з націскам на аснове

Склон	Адзіночны лік									Множны лік
	цвёрды і зацвярдзелы зычны			г, к, х			мяккі зычны			
	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.	
Н.	мі́лы ду́жы	мі́лае ду́жае	мі́лая ду́жая	я́ркі ці́хі	я́ркае ці́хае	я́ркая ці́хая	сі́ні по́зні	сі́няе по́зняе	сі́няя по́зняя	мі́лыя ду́жыя я́ркія сі́нія
Р.	мі́лага ду́жага		мі́лай ду́жай	я́ркага ці́хага		я́ркай ці́хай	сі́няга по́зняга		сі́няй по́зняй	мі́лых ду́жых я́ркіх сі́ніх
Д.	мі́ламу ду́жаму		мі́лай ду́жай	я́ркаму ці́хаму		я́ркай ці́хай	сі́няму по́зняму		сі́няй по́зняй	мі́лым ду́жым я́ркім сі́нім
В.	як Н. або Р.		мі́лую ду́жую	як Н. або Р.		я́ркую ці́хую	як Н. або Р.		сі́нюю по́знюю	як Н. або Р.
Т.	мі́лым ду́жым		мі́лай(-аю) ду́жай(-аю)	я́ркім ці́хім		я́ркай(-аю) ці́хай(-аю)	сі́нім по́знім		сі́няй(-яю) по́зняй(-яю)	мі́лымі ду́жымі я́ркімі сі́німі
М.	(аб) мі́лым ду́жым		мі́лай ду́жай	(аб) я́ркім ці́хім		я́ркай ці́хай	(аб) сі́нім по́знім		сі́няй по́зняй	(аб) мі́лых ду́жых я́ркіх сі́ніх
У множным ліку прыметнікі не змяняюцца па родах і склонавыя канчаткі ва ўсіх родах супадаюць										

© ТДА «Аверсэў»

Скланенне прыметнікаў з націскам на канчатку

Склон	Адзіночны лік						Множны лік	
	цвёрды і зацвярдзелы зычны			г, к, х				
	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.		
Н.	малы́ стары́	мало́е старо́е	мала́я стара́я	дарагі́ глухі́	дараго́е глухо́е	дарага́я глуха́я	малы́я стары́я	дарагі́я глухі́я
Р.	мало́га старо́га		мало́й старо́й	дараго́га глухо́га		дараго́й глухо́й	малы́х стары́х	дарагі́х глухі́х
Д.	мало́му старо́му		мало́й старо́й	дараго́му глухо́му		дараго́й глухо́й	малы́м стары́м	дарагі́м глухі́м
В.	як Н. або Р.		малу́ю стару́ю	як Н. або Р.		дарагу́ю глуху́ю	як Н. або Р.	
Т.	малы́м стары́м		мало́й(-о́ю) старо́й(-о́ю)	дарагі́м глухі́м		дараго́й(-о́ю) глухо́й(-о́ю)	малы́мі стары́мі	дарагі́мі глухі́мі
М.	(аб) малы́м стары́м		мало́й старо́й	(аб) дарагі́м глухі́м		дараго́й глухо́й	(аб) малы́х стары́х	дарагі́х глухі́х

Прыметнікі з мяккай асновай націскных канчаткаў не маюць

© ТДА «Аверсэў»

Утварэнне і скланенне прыналежных прыметнікаў

Прыналежныя прыметнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў м. р. пры дапамозе суфіксаў -аў, -еў, -оў, -ёў: братаў, мядзведзеў, леснікоў, Міхасёў; ад назоўнікаў ж. р. — суфіксаў -ін, -ын: пчаліны, Наташын.

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
	м. р.	н. р.	ж. р.	усе роды
Н.	дзядзькаў□ Зосін□	дзядзькава Зосіна	дзядзькава Зосіна	дзядзькавы Зосіны
Р.	дзядзькавага Зосінага		дзядзькавай Зосінай	дзядзькавых Зосіных
Д.	дзядзькаваму Зосінаму		дзядзькавай Зосінай	дзядзькавым Зосіным
В.	як Н. або Р.		дзядзькаву Зосіну	як Н. або Р.
Т.	дзядзькавым Зосіным		дзядзькавай Зосінай	дзядзькавымі Зосінымі
М.	(аб) дзядзькавым Зосіным		(аб) дзядзькавай Зосінай	(аб) дзядзькавых Зосіных

• Прыналежныя прыметнікі мужчынскага, жаночага, ніякага роду ў назоўным склоне адзіночным ліку маюць кароткую форму: у мужчынскім родзе — нулявы, у жаночым родзе — -а, у ніякім родзе — не пад націскам -а (дзя́дзькава паліто), пад націскам — -о (даччыно паліто).

• У вінавальным склоне адзіночным ліку прыналежныя прыметнікі мужчынскага і ніякага роду пры неадушаўлёных назоўніках маюць кароткую форму (як у назоўным склоне), а прыметнікі жаночага роду — заўсёды кароткую з канчаткам -у.

• Прыметнікі ўсіх родаў у назоўным склоне множным ліку і ў вінавальным склоне (пры неадушаўлёных назоўніках) маюць кароткую форму.

• У родным, давальным, творным і месным склонах канчаткі прыналежных прыметнікаў такія, як і ў якасных і адносных

© ТДА «Аверсэв»

Спосабы ўтварэння прыметнікаў

Спосаб утварэння	Утваральная аснова ці слова	Словаўтваральны сродак	Вытворнае слова
Суфіксальны	жах голас вусы	жах + лів(ы) голас + іст(ы) вус + ат(ы)	жахлівы галасісты вусаты
Прыставачны (прэфіксальны)	духоўны гукавы	без + духоўны звыш + гукавы	бездухоўны звышгукавы
Нульсуфіксальны	заяц любіць	заяц + ∅(ц → ч)(ы) люб + ∅(ы)	заячы любы
Прыставачна-суфіксальны	воля Нёман	бяз + воль + н(ы) пры + нёман + + ск(і)	бязвольны прынёманскі
Прыставачна-нульсуфіксальны	голас рукі	без + голас + ∅(ы) бяз + рук + ∅(і)	безгалосы бязрукі
Складанне	падобны на дугу цёмны, русы	дуг + а + падобны цёмн + а + русы	дугападобны цёмна-русы
Складана-суфіксальны	буйны плод вугаль драбіць	буйн + а + плод + + н(ы) вугл + е + драб + + ільн(ы)	буйнаплодны вугледрабільны

© ТДА «Аверсэў»

Правапіс Н і НН у прыметніках

НН	Н
1) вясна + -н- → вясенні, ячмень + -н- → ячменны; 2) імя + -янн- → іменны, стрэмя + -янн- → стрэмянны; **але:** палымяны; 3) брытва + -енн- → брытвенны, страх + -энн- → страшэнны	бляха + -ан- → бляшаны, салома + -ян- → саламяны, салавей + -ін- → салаўіны, ластаўка + -ын- → ластаўчыны

Утварэнне і правапіс прыметнікаў з суфіксам -ск-

1)	к + -ск- = цк: т + -ск- = цк: ч + -ск- = цк: ц + -ск- = цк:	мастак + -ск- → мастацкі; дэпутат + -ск- → дэпутацкі; Асіповічы + -ск- → асіповіцкі; выдавец + -ск- → выдавецкі
2)	д + -ск- = дск:	сусед + -ск- → суседскі; Слаўгарад + -ск- → слаўгарадскі
3)	с + -ск- = ск: ш + -ск- = ск:	Беларусь + -ск- → беларускі; таварыш + -ск- → таварыскі
4)	з + -ск- = зск: ж + -ск- = жск: ш + -ск- = шск: г + -ск- = гск: х + -ск- = хск:	Каўказ + -ск- → каўказскі; Дарагабуж + -ск- → дарагабужскі; Добруш + -ск- → добрушскі; Ютэборг + -ск- → ютэборгскі; Цюрых + -ск- → цюрыхскі;
але: Волга + -ск- → волжскі, Рыга + -ск- → рыжскі (г → ж)		
5)	з + -ск- = зск: к + -ск- = кск: х + -ск- = хск: ш + -ск- = шск:	француз + -ск- → французскі; узбек + -ск- → узбекскі; казах + -ск- → казахскі; латыш + -ск- → латышскі;
але: славак + -ск- → славацкі, калмык + -ск- → калмыцкі, турак + -ск- → турэцкі, чэх + -ск- → чэшскі		

© ТДА «Аверсэв»

Правапіс складаных прыметнікаў

Разам	Праз злучок
Прыметнікі, утвораныя ад: 1) складаных назоўнікаў, што пішуцца разам: землягроб → земляробскі, Наваполацк → наваполацкі; 2) спалучэнняў, у якіх адно слова залежыць ад другога: сельскагаспадарчы (сельская гаспадарка), сямігадовы (сем гадоў); 3) геаграфічных назваў, якія па форме з'яўляюцца спалучэннямі «прыметнік + назоўнік»: заходнесібірскі (Заходняя Сібір), паўднёвакарэйскі (Паўднёвая Карэя); 4) спалучэння прыслоўя з прыметнікам (дзеепрыметнікам): высокамаральны, вышэйсказанае; 5) тэрміны з дзвюх ці трох асноў: усходнеславянскі (народ), верхнялу́жыцкая (мова); 6) складаныя прыметнікі з пачатковай часткай ваенна: ваеннапалонны, ваеннапалявы	Прыметнікі, утвораныя ад: 1) складаных назоўнікаў, што пішуцца праз злучок: сацыял-дэмакрат → сацыял-дэмакратычны; 2) двух і больш раўнапраўных прыметнікаў (паміж імі можна паставіць злучнік і): фізіка-матэматычны гурток, чорна-белы фільм, беларуска-руска-лацінскі слоўнік; 3) прыметнікі, якія абазначаюць якасці (колер, смак) з дадатковым адценнем: светла-сіні касцюм, кісла-салодкі яблык, бледна-шэрыя дрэвы; 4) прыметнікі з першай часткай усходне-, заходне-, паўднёва-, паўночна- са значэннем: а) геаграфічных назваў: Усходне-Сібірскае мора, Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка; б) напрамкаў свету: паўднёва-заходні вецер, паўночна-ўсходні напрамак; 5) утвораныя ад імён і прозвішчаў: леў-талстоўскі, паўлюк-багрымаўскі

Правапіс НЕ (НЯ) з прыметнікамі

Разам	Асобна
1. Калі прыметнік без не (ня) не ўжываецца: ненаедны, невуцкі, нябесны, нягеглы. 2. Калі прыметнік з не (ня) можна замяніць сінонімам без не (ня): небагаты (бедны), нямоцны (слабы)	1. Калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: не ваенны, а мірны год; мы ж вам не чужыя. 2. Калі ўжываюцца словы далёка не, зусім не, нічуць не: зусім не прымальны варыянт, нічуць не асцярожны крок

© ТДА «Аверсэв»

Марфалагічны разбор прыметніка

Парадак разбору

1. Часціна мовы. Агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Марфалагічныя прыметы:
а) нязменныя: разрад паводле значэння (якасны, адносны ці прыналежны);
б) зменныя: у якасных ступень параўнання, кароткая ці поўная форма; ва ўсіх прыметніках — род, лік, склон.
4. Сінтаксічная роля.

Узор разбору

Сыпле іней на бярозы, туліць дрэвы *лёгкім* пухам (Я. Колас).

Лёгкім (пухам) — прыметнік, абазначае прымету прадмета: пух (які?) *лёгкі*.

Пачатковая форма *лёгкі*, якасны, форма поўная, ужыты ў мужчынскім родзе, адзіночным ліку, творным склоне.

У сказе з'яўляецца азначэннем.

© ТДА «Аверсэв»